

İNSAN HAKLARININ KORUNMA YÖNTEMİ OLARAK SİVİL İTAATSIZLIK

(Civil Disobedience as a Method of Protection of Human Rights)

Dr. Yakup GÖNEN

Özet

Çalışmada “insan haklarının korunma yöntemi olarak sivil itaatsizlik” kavramı incelenecektir. Sivil itaatsizliğin temel unsurları ortaya konurken özellikle bu alanda öncü olarak kabul edilen şahsiyetlerin ifade yaşam felsefeleri üzerinden bir değerlendirme yapılacak ve günümüze ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Abstract

In this study, "It will be examined civil disobedience as a method of protection of human rights. While considering the basic elements of civil disobedience, especially it will be made evaluation over their life phylosophies and expressions of individuals accepted that as a pioneer in this field and tried to be shed to nowadays.

Anahtar Kelimeler

İnsan Hakları, Direnme Hakkı, Sivil İtaatsizlik.

Key Words

Human rights, resisting right, civil disobedience

Giriş

“Haksız yasalar vardır. Onlara memnuniyetle itaat mi edelim, yoksa değiştirme çabasına mı girelim? Değiştirmek istiyorsak, bunu başardığımız zamana kadar itaat mi edelim, yoksa derhal mi ihlale girişelim? İnsanlar bizdeki gibi rejim altında genellikle, yasaları değiştirmek için çoğunluğu ikna edebileceğimiz zamana kadar beklememiz gerektiğini düşünürler. Direnişe

geçilmesi durumunda, bulunacak ilacın hastalıktan daha kötü olacağını söylerler. Ancak ilacın hastalıktan daha kötü olmasının suçlusunu yalnız ve yalnız hükümettir... Eğer haksızlık, hükümet makinesindeki aletin kaçınılmaz bir sonucu ise, varsın olsun. Belki zamanla açılı ve makine sonuçta aşınıp laçkalaşır... (Y)asa, doğası gereği seni zorunlu olarak başkasına yönelik haksızlığın aracı durumuna düşürecek yapıdaysa, yasayı çiğne! Yaşamını, makineyi durdurmak için kullan. Her durumda dikkat etmen gereken şey, lanetlediğim kötülüğün aracı olmamaktır.”¹

Thoreau'nun bu çıkışıyla, direnme ve bunun özel bir biçimi olan sivil itaatsizlik, hukuk felsefesinde somut ifadesini bulur. Çoğunluğun kabul ettiği bir yasayı haksız olarak nitelendiren görüşler hukuk düzeni içerisinde nasıl temsil edilebilecektir? İnanıqları bir haksızlığı, hele bu haksızlık insan haklarına ilişkinse, nasıl ortadan kaldırılabilecek, hiç olmazsa protesto edebilecektir? İşte bu sorular hukuk bilminde daima tartışıla gelmiştir.

Kavram olarak insan hakları nedir? Bu hakların korunması açısından direnme ve sivil itaatsizlik ne mana ifade eder? Sivil itaatsizliğin meşruluğu ve yasallığı mümkün müdür? Bu çerçevede Türkiye'de içinde bulunduğumuz dönemde etnik siyaset yapan bazı çevrelerin teşvik veya öncülük ettiği bazı hareketler sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilebilir mi? Çalışmamızda bu sorulara cevap bulma gayreti güdülecektir.

Sivil itaatsizlik kavramını ele alınmadan önce bu konuda öncü sayılan şahsiyetlere yer verilmesi faydalı olacaktır. Özellikle kendi ifadelerinden yapılan alıntılarla, bu şahsiyetlerin ortaya koydukları idealist yaklaşım üzerinden sivil itaatsizliğin unsurları tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹ Henry David Thoreau, “Devlete Karşı Sivil İtaatsizlik Görevi Üzerine”, Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 38-39.

I. Hak Kavramı

“Hak” kelimesi psikolojik ve duygusal bir özeliğe sahiptir.² Hukuk felsefesi açısından ele alındığında, “‘hak’ kavramı pozitif hukuka bağımlı değildir. ‘Hak’ pozitif hukuktan önce gelir (ve)...‘sosyal sözleşmeye’ dayanır.”³

İnsan hakları ilk önce tabii hukukun “tabiat hali” ve “toplumsal sözleşmesi” olarak ifade edilen iki temel hipotezi üzerine kurulmuştur.⁴ Esasında bu hipotezler, bünyelerinde direnme hakkını da barındırmaktadır. Nitekim, tabiat halini hareket noktası olarak kabul eden⁵ ünlü filozof Locke’un, “Devlet kendisine tanınan iktidarı amacına aykırı kullanırsa ne olur?” sorusuna cevabı dikkat çekicidir: “Devlet, toplum sözleşmesine uymamış, onu bozmuş olur. Bu takdirde de sözleşme ortadan kalkar, halk artık devlete itaat etmekte yükümlü olmaz ve tabiat halinde sahip olduğu bütün hak ve hürriyetleri geri alır.”⁶

Fransız ihtilali sonrası geliştirilen “ferdiyetçi doktrin” ise insan haklarının varsayımlara dayanmasına karşı çıkararak doğrudan doğruya “insan cevheri”ne dayandırır. Buna göre devletin kuruluş amacı insana hizmettir. Kişilerin en temel hakkı da kendi maddi ve manevi varlığını geliştirme hürriyetine sahip olmasıdır.. Devlet, insanların bu hak ve hürriyetlerine saygı gösterdiği oranda görevini yerine getirir; aksi halde, kendi varlığının başlıca nedenini kaybetmiş olur.⁷ Diğer bir ifade ile “ferdiyetçi doktrin” insan haklarını “... doğrudan doğruya, insanın yaratılışı itibariyle irade sahibi, hür ve sorumlu tek gerçek varlık oluşun(a) ve devletin temel yapıcı unsuru bulunuşun(a)”⁸ dayandırır.

² Adnan Güriz, **Hukuk Felsefesi**, 4. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1996, s.146.

³ A.e., s. 131. “Tabii Hukuk teorisine göre, ‘doğa durumunda’ herkes hürdür. Hiç kimse başka bir kimsenin egemenliği altında değildir. hiç kimsenin başka bir kişi üzerinde ‘ahlaki bir yetkisi’ olamaz. Sosyal sözleşmenin yapılmasıyla birlikte toplum üyeleri doğal hürriyetlerinden vazgeçmişler ve egemen gücün emrine uymanın ahlaki bir yükümlülük olduğunu kabul etmişlerdir.” Bkz. A.e., s. 130.

⁴ Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, 7. bs., Ankara, Yetkin Yayınları, 1993, s..30.

⁵ A.e., s. 31.

⁶ A.e., s.32.

⁷ A.e., s. 39-40.

⁸ A.e., s. 40.

İnsan haklarının kaynağı yine insanın doğasıdır.⁹ Bunlar, “kişinin sırf insan olduğu için sahip olduğu haklar”¹⁰dır. İnsan haklarının bir sözleşme ya da hukuk normuna dayanması zorunlu değildir. Yürürlükteki hukuktan bağımsız olduğu için, pozitif hukuk düzenince korunmamış, hatta yasaklanmış da olsalar dahi bu durum insan hakkının varlığını etkilemeyecektir. Bunlar en üstün ahlaki talepler olup, en üstün ahlaki değer olan “insanın değeri” unsurunu korumaya yönelik olması bakımından da diğer ahlaki haklardan ayrılır.¹¹

Felsefi kökleri çok eskiye gitse de insan haklarının gelişimi 17 ve 18’inci yüzyıllarda olur. “İnsan hakları doktrini” adı verilen bu düşünce akımı giderek güçlenir¹² ve ilk somut ifadesini 1776 Amerika Bağımsızlık Bildirgesinde ve 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Evrensel Bildirisinde bulur.¹³ İnsan haklarının resmen uluslararası alana çıkışı ise ilk olarak 1945 Birleşmiş Milletler Antlaşması ile gerçekleşir.¹⁴ Birleşmiş Milletler Antlaşması insan haklarına gösterdiği bu büyük öneme karşın, somut içeriğini ortaya koymaktan kaçınmıştır. Bu eksiklik 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler (BM)’de kabul edilen “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” ile giderilir.¹⁵

Genel “hak” kavramı içerisinde “insan hakları” özel bir grubu oluşturur. Kişinin sadece insan olması dolayısıyla elde ettiği bu haklar “en üstün ahlaki haklardır.”¹⁶ 1982 Anayasasının “temel hak ve hürriyetler”i düzenleyen 2’inci

⁹ Jack Donnelly, **Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları**, Çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Ankara, Yetkin Yayınları, 1995, s. 27. Yazar “insanın doğası” kavramına “insan ihtiyaçları” kavramı ile açıklık getiriyor. “İnsan haklarına hayat için değil, fakat onurlu bir hayat için ‘ihtiyaç’ duyulur...(İ)nsan hakları ‘insanın özündeki onur’dan kaynaklanır.” Bkz. **A.e.** İhtiyacı sadece güvenlik ve özgürlük olarak ele almak doğru olmayacaktır. Utopia’da denildiği gibi :“Yoksulluk ve açlık yürekleri çökertir, ruhları köreltir, insanı acı çekmeye, köle olarak yaşamaya alıştırır: Öylesine ezerli onları, boyunduruklarını sarsmaya güçleri kalmaz.” Bkz. Thomas More, **Utopia**, Çev. Vedat Günyol, Sabahattin Eyuboğlu, Mina Urgan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 105.

¹⁰ Oktay Uygun, “İnsan Hakları Kuramı”, **İnsan Hakları** içinde, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 13.

¹¹ Uygun, **a.g.e.**, s. 14.

¹² Münici Kapani, **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991, s.19.

¹³ **A.e.**

¹⁴ Antlaşmanın daha 1’inci maddesinde “...herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine karşı saygıyı geliştirerek ve teşvik ederek uluslar arası işbirliğini gerçekleştirmek” Birleşmiş Milletlerin temel amacı olarak sunuluyordu. Bkz. Kapani, **İnsan Hakları**, s. 22.

¹⁵ **A.e.**, s. 23-24.

¹⁶ Donnelly, **a.g.e.**, s. 22.

maddesi bu hakkı “kişiliğe bağlı, dokunulmaz, devredilemez, vazgeçilmez” olarak tanımlarken, Maddenin gerekçesi de bu duruma paralel olarak bunların “bir devlet lütfu” olmadığına yer verir.¹⁷

Uluslararası sözleşmelerle veya yasal düzenlemelerle pozitif hukuka dâhil edilmiş bir insan hakkının ihlali durumunda öncelikle mevcut olanaklar çerçevesinde kanuni yollara başvurur. Şayet yapılan bu başvurular ihlali engellemez veya böyle bir yol pratikte mümkün olmazsa, doğrudan insan hakkı iddiası gündeme gelecektir. İnsan hakları bu özel niteliği nedeniyle ancak hukuki ve siyasi araçlarla elde edilemedikleri zaman ileri sürülürler.¹⁸

İnsan haklarını korunduğu yerde bu haklara sahip olmaya devam edilir fakat bunları kullanmaya gerek duyulmaz.¹⁹ İnsan hakları talebinin bulunduğu ülkede mevcut duruma bir karşı çıkış söz konusudur. Bu yönüyle insan hakları devlete karşı ileri sürülebilmekte ve politika değişikliği hedeflenmektedir. Bu yönüyle “insan hakları taleplerinin niteliği siyasaldır.”²⁰ Bu hakkın ileri sürülüyor olması sosyal değişimin gerekli olduğu ve kişilerin haklarını kullanamadığını gösterir. İnsan hakları siyasal meşruluğun bir ölçütüdür.²¹

II. Direnme Hakkı

Yönetimin kaynağı ne ile açıklanırsa açıklansın (ister tanrısal bir güç, ister toplumsal sözleşme vb.) iktidarı elinde bulunduranların bu yetkilerini kötüye kullanmalarına engel olmaz. Bu kötüye kullanma, hürriyeti ve temel hakları tehlikeye düşürecek noktaya gelebilir yani iktidar bir zorbalık mekanizmasına dönüşebilir.²² Özgürlükler ve hakları güvence altına alsın diye kurulan devlet zamanla temel hakların karşısında en kudretli düşmanı olabilir.²³ Belki de, bu duruma bir tepki olarak sivil itaatsizliğin önemli şahsiyetlerinden

¹⁷ Mehmet Akad, Abdullah Dinçkol, **1982 Anayasası: Madde Gereçekleri ve Maddelerle İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1998, s. 5.

¹⁸ Donnelly, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁹ **A.e.**, s. 24.

²⁰ Uygun, **a.g.e.**, s. 15.

²¹ Donnelly, **a.g.e.**, s. 25-26.

²² Leslie Lipson, **Politika Biliminin Temel Sorunları**, Çev. Tuncer Karamustafaoğlu, Ankara, AÜHF Yayınları, 1973, s. 93.

²³ Sami Selçuk, **Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1998, s. 13.

biri olan Thoreau, “en iyi hükümet, hiç yönetmeyen hükümettir” parolasını kendi ütopyası olarak sunmaktadır.²⁴

Ulusal koruma yollarının etkili olmadığı, zayıf kaldığı durumlarda, dikta eğilimli bir iktidarın temel hak ve hürriyetlere yönelik baskısı gündeme gelebilir.²⁵ Hatta demokrasi iddiasındaki bir toplumda dahi çoğunluk gücü çok partili liberal diktatörlüğe²⁶ dönüşebilir. Martin Luther KING’in ifadesiyle “...özgürlük asla baskıcının isteyerek verdiği bir şey değildir; özgürlük, baskıya maruz kalanlar tarafından talep edilmelidir.”²⁷ Bu durumda direnme hakkı gündeme gelecektir.

Direnme şekli “aktif” ve “pasif” olarak ikiye ayrılır. Biz bu çalışmada, direnmenin pasif şekli olan sivil itaatsizliği ele alacağız. Direnme, sivil itaatsizliği de kavrayan daha genel bir kavramdır. Bu kavram, batı terminolojisinde “devrim (revolution)”den farklı bir biçimde, “direnme hakkı (right of resistance)” olarak ifade edilmiş, bir hak olarak ele alınmıştır.²⁸ Bu, bireye hukuk düzeninin veya toplumun tanıdığı değil, kişinin kendinde gördüğü bir haktır.²⁹

Kaynak olarak direnme hakkı düşüncesinin “antik Yunan kültürü”ne dayandığı iddia edilebilse de çok daha önce yaşayan Konfüçyüs’ün konuşmalarında bunun izlerine rastlamak mümkündür.³⁰ Hemen her toplulukta zulme ve zalim hükümdara direnişin meşruluğuna dair ifadeler bulmak

²⁴ Thoreau, **a.g.e.**, s. 29.

²⁵ Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 301.

²⁶ İfadede Doğan Avcıoğlu’ndan esinlenilmiştir. Bkz. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, C. II, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1995, s. 1184-1185.

²⁷ Martin Luther King, “Birmingham Cezaevi’nden Mektup”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik** içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 193.

²⁸ Şükrü Nişancı, **Sivil İtaatsizlik**, İstanbul, Okumuş Adam Yayıncılık, 2003, s. 24.

²⁹ Hayrettin Ökçesiz, **Sivil İtaatsizlik**, 3. bs., İstanbul, Eko Kitaplığı, 2001, s. 16.

³⁰ Ormanda yaşayan ve yakınlarını parçalayan kaplanı Konfüçyüs’e şikayet eden bir kadına “neden kente gitmediği?” sorulduğunda kadın “zalim hükümdarın egemenliği altında yaşamak istemediğini” belirtir. Bunun üzerine Konfüçyüs : “Zalim bir hükümet, parçalayıcı bir kaplandan daha kötüdür” diyerek öğrencilerine ders verir. Başka bir olayda ise: “halkı itaatli kılmak için ne yapmalı?” diye soran derebeyine, “doğruluktan ayrılma, yanlışları düzelt; yoksa halkın sana itaat etmemelerine katlanmak zorunda kalırsın.” Diye cevap vermiştir. Bkz. Nişancı, **a.g.e.**, s. 29.

mümkündür.³¹ Bazen bu durum “sınırlı isyan”, “olumsuz itaat” gibi kavramlarla açıklanmıştır.³²

Kurulu düzeni değiştirmeye yönelik bir eylem olan devrimden farklı olarak direnme daha çok yönetenlerin hukuki veya ahlaki temel konularda haksız kabul edilen eylemlerine karşı hareket olarak algılanır. Şiddete dayalı yapılan direniş ile devrime yol açabilmekte ve aradaki bu nüans ortadan kalkmaktadır.³³ Direnme kavramı norm yapma erkini elinde bulunduran iktidara karşı mücadelenin ifadesidir. Yoksa yasalara aykırı işlem tesis eden idarecilere karşı gösterilen muhalefet meşru müdafaa niteliğindeki bir haktır.³⁴ Pozitif hukuk yollarının tükendiği noktada “baskıya karşı direnme” son çare olarak gündeme gelir.³⁵

Direnme, yönetilenler tarafından içselleştirilmeyen yönetime karşı, meşruluk düşüncesinin yol açtığı gönüllü itaatin aşındığı durumda ortaya çıkar.³⁶ Pozitif hukuka ve onun temsil edildiği müesseselere karşı direnme hukuk normunun bu haksız kabul edilen kısmına yönelir.³⁷ Bazı durumlarda bu direnme, rejim değişikliği talep etmeye kadar varabilmektedir. Peki bu durumda bu akımların demokrasi kapsamında görülerek örgütlenmesine imkan tanınmalı mıdır? Diğer bir deyişle “anayasal düzeni değiştirme özgürlüğü” olmalı mıdır? Bu sorular doktrinde tartışma konusu olmuştur.³⁸

Teorik olarak, bir kısım düşünürlerce meşru bir hak kabul edilen direnme, pratiğe dökülme aşamasında ciddi zorluk ve tehlike içermektedir ve bu yazarlar³⁹ tarafından bile itidal tavsiyelerine muhatap olmuştur.⁴⁰ İsyân

³¹ Servet Armağan, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, 4. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 79.

³² Mevlüt Uyanık, **İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2001, s. 79.

³³ Nişancı, **a.g.e.**, s. 24.

³⁴ Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 313. “Bu durum ‘savunucu direnme’ kavramı ile ele alınmaktadır.”

³⁵ **A.e.**, s. 301.

³⁶ Nişancı, **a.g.e.**, s. 24.

³⁷ Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 311.

³⁸ Yusuf Zeki Hakyemez, **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2000, s. 260.

³⁹ Thomas Aquinas, Locke, Duguit vb..

⁴⁰ Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 311.

hakkını teorik olarak “kürsü anarşisti” denilecek kadar açıklıkla kabul eden Duguit dahi, pratikte bu hakkın kullanılmasının yaratacağı “büyük tehlikelere” dikkat çekmiştir.⁴¹ Bununla birlikte, direnme hakkını demokratik ülkeler açısından irdeleyen bir çalışmada: Yöneticilerin demokrasiden uzaklaşması oranında kanlı bir direnişin dahi meşru kabul edilmesi gerektiği; bu meşruluğun amaçlanan demokrasiden ve yaşanan baskı rejiminden doğduğu belirtilmektedir.⁴²

Türk hukuk sisteminde “direnme hakkına” ilişkin ilginç bir örneği Anayasa Mahkemesinin siyasi parti kapatmaya ilişkin kararında görmekteyiz. Mahkeme, direnme hakkının Anayasada yer almamasına rağmen ,“Anayasa hukukuna yabancı olmayan bir kavram” olmasından hareketle, parti programında bu hakka yer verilmesinin kapatma nedeni sayılamayacağını hükme bağlamıştır.⁴³

III. Sivil İtaatsizlik

“Sivil itaatsizlik,” kelime olarak irdelenirken, batıdan alınan “sivil” kavramı yine bu toplumdaki manasıyla ele alınmalıdır. Çünkü batı kültüründe “şehir, uygarlık, medeniyet” kavramları ile ilgili olarak algılanan bu kelime bizim kültürümüzde daha çok “askeri olmayan, güçsüz, örgütsüz ve korumasız kendi haline insan topluluğu” manalarını çağrıştırabilmektedir.⁴⁴ “İtaatsizlik” kavramı da yine Türk toplumu geleneklerinde olumsuz çağrışımlar yapabilmektedir. Bu kavramın, adil kabul edilmeyen bir norma “boyun eğmeme” manasına vurgu yapan bir terim ile ifade edilmesinin daha etkili olacağı kanaatindeyiz.⁴⁵

Tanım olarak sivil itaatsizlik: ***“Hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir***

⁴¹ A.e., s. 311.

⁴² Hans Saner, “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik** içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 175.

⁴³ Anayasa Mahkemesi, 8.12.1988 tarih ve E. 1988/2, K. 1988/1 sayılı karar. **Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi (AMKD)**, S. 24, s. 601.

⁴⁴ Nişancı, **a.g.e.**, s. 115-118.

⁴⁵ Fakat bu konuda bir terim öneremeyeceğiz.

protesto edimidir.⁴⁶ Hem içinde bulunduğu hukuki sistemin işleyişine saygılı hem de kişisel onurunu koruma kaygısı güden bireyin bu çelişik gibi görünen durum karşısında başvurabileceği en tutarlı, hatta belki tek seçenektir.⁴⁷ Çünkü sivil itaatsizlik mevcut hukuksal düzeni ve anayasa sistemini meşru kabul ederken İdarenin haksız kabul edilen bazı işlemlerine aracı olmamaktır.⁴⁸ Diğer bir ifade ile: “(H)ukuk ve devlet düzenini, toplum gerçekliğini sorgulayan direnme hakkının –bir bakıma bu süreç içerisinde Hukuk Devleti idealini de yaratarak- bu yeni hukuk ve devlet düzeni tipinde büründüğü çağdaş bir biçimdir.”⁴⁹

A. Sivil İtaatsizliğin Öncüleri

Örnekleri sınırlı bir sayıya indirgemek mümkün olmadığından sivil itaatsizliğin bir kavram olarak ortaya çıkmasında ve unsurlarının belirlenmesinde önemli kişilikler aşağıda kısaca ele alınacaktır.

1. Sokrates

Ünlü filozofun hayatının sivil itaatsizlikle ilgili bölümüne kısaca değinmek konunun izahı açısından faydalı olacaktır. Sokrates’in yaptığı araştırmalar yaşadığı toplumu yönetenler üzerinde rahatsızlık uyandırır. Site hakimlerince: “Devletin tanrılarının yerine, yeni kutsal yaratıklar ortaya atmakla ve bu yolla, gençleri baştan çıkarıp doğru yoldan ayırmakla” suçlanır. Yapılan yargılama sonucunda da idama mahkum edilir. Arkadaşlarınca yapılan kaçma teklifini ise yasalarla olan “sözleşme”ye uymak gerekir düşüncesiyle reddeder.⁵⁰ Sokrates ardında kendi yazdığı hiçbir şey bırakmadığından hakkındaki bu bilgiler öğrencilerinin yazdıklarına dayanır. Bunlardan dava ve savunmasına ilişkin olanlar Platon’un “Apologia Sokratus” ve “Kriton”dur.⁵¹

⁴⁶ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 123.

⁴⁷ Nişancı, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁸ **A.e.**, s. 12.

⁴⁹ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 16.

⁵⁰ Hannah Arendt, “Sivil İtaatsizlik”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik** içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 83.

⁵¹ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 21.

Bazı yazarlar, Sokrates'in davasında yasaları değil belirli bir hukuksal hatayı savunduğunu, onun davasının yasalara değil yasaları uygulayan hâkimlere karşı olduğunu ve yasalara karşı gelmeyi hiç düşünmediğini savunurlar.⁵² Bu görüş Sokrates'in, haksız dahi olsa "normatif-pozitif hukuk düzeninde" mevcut her yasaya itaati öğütlediğini iddia eder.⁵³ Bu nedenle de Sokrat'ın davranışını direnme olarak kabul etmeyen yazarlar bulunmaktadır.⁵⁴

Kriton'da Sokrates'e atfedilen şu ifadeler karşısında, her yasaya itaat ettiği görüşüne katılmak mümkün değildir: *"Benimki gibi adil bir davranışa izin vermeyen bir yasa haksızdır."*, *"Cezaevinden kaçmamış olmam bir norma uyduğumu dile getirir, bu adil bir normdur, ama kendisine göre suçlu bulunduğum ise haksız bir normdur."* *"Yasanın yapısında izlemenin ve itaat etmenin konusu nedir? Yasanın sözü edilen davranış normu mudur? Yoksa yasanın içerdiği ceza mıdır? Ceza ise, o zaman bana uygulanan bir yasayı izledim ve aynı yasaya itaat ettim(...)* Ancak izlemenin ve itaat etmenin konusu ceza değil de yasanın günlük yaşamda nasıl davranılacağına dair buyurduğu şey, yani yasanın içerdiği davranış normu ise, o zaman haksız bir yasayı asla izlemedim, böyle bir yasaya itaat etmedim." *"(B)enim, yasanın kamuya buyurduğunun iki aşamanın ilkinde itaatsiz olduğumu ve onu çiğnediğimi söylemelisiniz(...)* Ancak son aşamaya, cezaya karşı itaatliydim."⁵⁵

Türkiye'de "sivil itaatsizlik" konusunu en fazla ele alan yazarlardan Hayrettin Ökçesiz, Sokrat'ın çelişme varmış gibi görünen davranışına şu şekilde bir açıklama ile ışık tutmaktadır: "İtaatsizlik yetki karşısında direnişin adıdır. Meşruluk ise her ikisinin de ortak sorunudur. Bunların dayattıkları konumda aynı anda birlikte meşru olmaları mantıken olanaksızdır. Sokrates bu çelişkiyi, itaatsizliğini somut davranış kurallarına yönelterek, devletle arasındaki yurttaşlık sözleşmesine cezayı adil saymakla itaat ederek gidermektedir."⁵⁶

⁵² Arendt, **a.g.e.**, s. 83. Sokrates'in savunmasının yasaya değil, uygulayıcısı hakimlere karşı olduğu anlaşılrsa da adil olmayan bir normun öngördüğü hareket tarzına itaat etmemiş ama sonucuna katlanmıştır. Bkz. Nişancı, **a.g.e.**, s. 173.

⁵³ Güriz, **a.g.e.**, s. 164.

⁵⁴ Bkz. Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 302.

⁵⁵ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 23-24.

⁵⁶ **A.e.**, s. 29.

Soktares'in çarpıtıldığı bu ceza normuna itaati, sivil itaatsizliğin unsurları arasında bulunan "siyasal ve hukuksal sorumluluğun üstlenilmesi (sonuca katlanma) ilkesini ortaya koyması bakımından önemlidir.⁵⁷

2. Henri David Thoreau

Harvard mezunu olan Thoreau yayıcı ve yazar olarak uğradığı başarısızlığın ardından Walden Gölü kenarına kendi elleriyle yaptığı kulübesinde inzivaya çekilir. Devlete karşı vergi vermeyi prensipleri gereği reddettiği için tutuklanır. Küçük bir meblağ olan bu vergi, bir seveni⁵⁸ tarafından ödenerek ertesi gün cezaevinden çıkarılır. Bu olay Thoreau'nun sivil itaatsizlik üzerine tek eylemsel deneyimidir.⁵⁹ Fakat asıl önemli olan yazarın bu olay üzerine "itaatsizlik" eyleminin meşruluğunu ve kuramsal temellerini ortaya koyduğu çalışmalarıdır. Siyasi tarih açısından büyük rol oynayan "On the Duty of Civil Disobedience" adlı eseri "sivil itaatsizlik" kavramını politikaya kazandırmıştır.⁶⁰

*"İnsanın kendisini kötülüğün yok edilmesine adanmak yolunda mutlak bir yükümlülüğü yoktur, hatta bu kötülük çok devasa boyutlarda olsa bile. İnsan kendini uygun biçimde başka şeylere de adayabilir; ancak herkesin haksız bir ilişkinin aracı olmama, konuya kafa yormak istemese bile böyle bir haksızlığa pratik olarak katılmama sorumluluğu vardır."*⁶¹ "Toplum makinesinin iyi işlemesinden sorumlu değilim; ben bir saatçinin oğlu değilim" diyerek bu düşüncesini açıklamıştır.⁶²

Haksız yere hapiste bulunan insanların bulunduğu toplumda onurlu her insanın yerinin de hapis olması gerektiğini söyleyen yazar.⁶³ Hapiste ziyaretine

⁵⁷ Nişancı, **a.g.e.**, s. 173.

⁵⁸ İsim konusunda çelişkili ifadeler var. Bazı kaynaklar bunun arkadaşı Emerson (Bkz. Nişancı, **a.g.e.**, s.175) bazıları ise Teyzesi (Bkz. Arendt, **a.g.e.**, s. 84.) olduğunu söylüyor.

⁵⁹ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁶⁰ Arendt, **a.g.e.**, s. 84.

⁶¹ Thoreau, **a.g.e.**, s. 36-37. Kişi ancak bu makinenin bir parçası durumundaysa yani başkasına yapılan haksızlığa vasıta olma söz konusu ise yazar itaatsizliği öğütlüyor: "Yasayı çiğne! Yaşamını, makineyi durdurmak için kullan. Her durumda dikkat etmem gereken şey, lanetlediğim kötülüğün aracı olmamaktır." Bkz. **A.e.**, s. 39.

⁶² Arendt, **a.g.e.**, s. 86.

⁶³ Thoreau, **a.g.e.**, s. 40.

gelen arkadaşı Emerson'un "*Why are you here*" sorusuna "*Why are you not here*" diye karşılık vermiştir. Bu karşılık onun ilkesel nedenlerinin kısa bir özeti niteliğindedir.⁶⁴

Birey "haksız" olarak nitelendirdiği yasalara karşı direnir ve değiştirmeye çalışırken, ortaya çıkacak düzensizliğin sorumluluğunun hükümete ait olduğunu söyleyen yazar. "Hükümet daha erken davranıp reform yapmalı" ve bu haksızlığı ortadan kaldırmalı tezini savunmaktadır. Bu konuda ise, çarmıha gerilen Hz. İsa, aforoz edilen Kopernik ve Luther örneklerini de tezini doğrulayacak kanıtlar olarak kullanmaktadır.⁶⁵

Sivil itaatsizlikte önemli bir kişilik olmasına rağmen görüşleri daha çok devlete karşı aktif bir isyan taraftarı olduğunu yansıtmaktadır. Esasen daha ilk cümlesindeki: "*En iyi hükümet, en az yöneten hükümettir*"⁶⁶ sözü "anarşist" (düzen karşıtı)⁶⁷ olarak nitelenmesine yol açacaktır.

Sokrates'ten farklı olarak, adaletsizliği protesto eden Thoreau'nun eserindeki temel düşünceler şu şekilde özetlenmiştir: "*Bir kimsenin içinde, yaşadığı ülke yasalarından daha yüce bir yasa vardır. Bu yasa vicdanın yasasıdır. Ülke yasaları ile bu yüce yasa çatıştığında, kişinin görevi bu yüce yasaya uymaktır(...) Kişi, ülkenin yasalarına isteyerek karşı geliyorsa, hapishaneye kapatılmak dahil, bütün sonuçları göze alıyor olmalıdır.*"⁶⁸

3. Mahatma Gandhi

Gandhi, Oxford'da hukuk eğitiminden sonra ırkçılığa karşı mücadele edebilmek için Güney Afrika'ya gider. Burada çıkardığı gazetede, Thoreau'nun "Sivil İtaatsizlik" yazısını yayınlar. Thoreau'nun Tolstoy tarafından geliştirilen prensipleri Gandhi'yi çok etkiler ve bunu başarı ile uygular.⁶⁹

⁶⁴ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 31.

⁶⁵ Thoreau, **a.g.e.**, s. 38.

⁶⁶ Thoreau, **a.g.e.**, s. 29.

⁶⁷ Şahin Uçar, "Henry D. Thoreau'nun Sivil İtaatsizlik Görüşü ve Otoriteye Karşı Çıkış Biçimi", **Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş** içinde, 2. bs., Ankara, Vadi Yayınları, 1999, s. 15.

⁶⁸ Nişancı, **a.g.e.**, s. 179.

⁶⁹ **A.e.**, s. 183.

Avrupalıların yaptığı mitinglerde “pasif direniş” kavramının, daha çok güçsüzlerin elinde kin ve nefreti barındıran ve sonunda gücü elde ettiğinde şiddete dönüşebilecek bir silah olarak algılanması, Gandhi’yi yeni bir kavram aramaya sevk eder.⁷⁰ Kendi uygulamalarına, Güney Afrika’daki diğer pasif direniş hareketlerinden ayırmak için, sözcük anlamı “ruh gücü” veya “doğruda direnme gücü” olan “Satyagraha” adını verir.⁷¹

Kendi buna onay vermese de “Mahatma” (yüce ruh) unvanını hak edecek anlayış derinliği ve alçak gönüllülük örneği⁷² olan Gandhi, işin felsefesini yapmakla kalmayan, daha çok yaşayan, bir eylem adamıdır.⁷³

Gandhi’nin başarısı üç noktada özetlenir: “Kolonileşmiş toplumların kurtuluşunun acilen ve kaba güç kullanılmaksızın gerçekleştirilebileceğini göstermiş olması”; “Şiddetsiz eylemin, direnmenin yalnızca etkili bir aracı olmayıp, tersine toplumun – iktidarın ve kaba gücün ölçsüzlüğünün engellenerek – iyileşmesinde felsefi temelini oluşturduğunun bu güne kadar hiç görülmemiş biçimde kesin kanıtını ortaya koymuş olması”; “Bireyin diğerleriyle birlikte, hatta tek başına da, genel tinsel iklimin ve buna dayalı olarak dünyanın toplumsal ve siyasi yapısının değişimine yol açabilecek moral güçler geliştirebileceğini kanıtlamış olması.”⁷⁴

Gandhi’nin varsa bir tek dogmasından söz edilebilir: Şiddetsizliği uygulamak.⁷⁵ Ona göre hakikatin ortaya çıkması için muhalifin değil, insanın kendisinin acı çekmesi gerekir; bu da sabırla olur.⁷⁶

Sokrates’in yasa karşısındaki tutumunu Gandhi’de de görmek mümkündür. Yasada öngörülen belirli davranış kalıplarına karşı gelirken, öngörülen cezaya hep uymuştur. Ona göre esas olan bireyin kendi yargısıdır.⁷⁷

⁷⁰ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 45.

⁷¹ Nişancı, **a.g.e.**, s. 183.

⁷² Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 38.

⁷³ Johan Galtung, “**Gandhi ve Alternatif Hareket Teoride Satyagraha- Normlar**”, Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 83.

⁷⁴ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 43.

⁷⁵ **A.e.**, s. 43.

⁷⁶ Nişancı, **a.g.e.**, s. 184.

⁷⁷ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 44.

Bir sorgulama esnasında verdiği örnek itaatsizlikteki meşruluğa bakış açısını ortaya koymaktadır: *“Babam bile vicdanıma ters bir kanun uygulamak istese, bunun için kullanacağım en az şiddetli yöntem, ona itaat etmeyeceğimi saygılı bir ifadeyle söylemek olacaktır. Bu yöntemle babama adil davranmaktan başka bir şey yapmış olmuyorum ve eğer saygısızca olmayacak şekilde Hükümete de aynı şeyleri söylüyorsam daha önce söylediğim en iyi yolu takip ediyorum demektir. Eğer babama öyle söylemek saygısızlık değilse, Hükümete de saygısızlık etmiş olmam.”*⁷⁸

Gandhi'nin “pasif direniş” ve “sivil itaatsizlik” kavramlarından farklı bir öze dayandığını ileri sürdüğü “satyagraha” esasında bu tür eylemlerin iklimini oluşturur. Sonradan bu konuyu ele alan düşünce ve tartışmalarda Gandhi'nin izleri görülecektir.⁷⁹

“Sivil itaatsizlik” konusunun dünya gündeminde geniş yer tutabilmesinin nedenini Gandhi'nin uygulamadaki bu başarısında aramak gerekir. Başlattığı hareket kısa sürede bütün Hindistan'a yayılır ve etkisi dünyada yankı uyandır. Bu hareket gerçek etkisini ise İkinci Dünya Savaşında gösterir.⁸⁰ Danimarka'yı işgal eden Naziler, Yahudilerin, ayırt edilebilmesi için, giysilerine büyük bir yıldız işareti koymaları yönündeki yasa karşısında neredeyse herkes sırtlarında sarı yıldızlar yerleştirmiş ve yasayı uygulama imkânı olmamıştır. Amerika'da zencilerin beyazların kiliselerinde toplu duaları ve kendilerine yer ayrılan otobüslere binmemeleri başarılı uygulama örnekleridir.⁸¹

B. Sivil İtaatsizliğin Temel Unsurları

Aşağıda beş başlık altında ele alacağımız temel nitelikler ortak kabul görmüş sınırlı sayıda değildirler. Bu unsurlar sivil itaatsizlik tanımının dar veya geniş alınmasına göre farklı sınıflandırmalara tabi tutulabilmektedir. Örneğin

⁷⁸ H. David Thoreau, Gandhi, **Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş**, 2. bs., çev. Hakan Arslan, Fatma Ünsal, İstanbul, Vadi Yayınları, 1999, s. 91.

⁷⁹ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 47-48.

⁸⁰ Nişancı, **a.g.e.**, s. 187.

⁸¹ **A.e.**, s. 187-188

Arendt sivil itaatsizlik için “anlamalı sayıda yurttaşın” katılımı önkoşul olarak ileri sürer.⁸²

1. Yasaya aykırılık

“Sivil itaatsizlik, üstün bir ahlaki norm adına tekil bir hukuk normunun ihlal edilmesidir”. Burada düzene karşı değil haksız olduğu düşünülen bir norma karşı itaatsizlik söz konusudur.⁸³ Hak aramanın bir çeşidi olan bu metoda haksız uygulamaya karşı hukuki yollar tüketildikten sonra başvurulabilir. Burada yapılan eylemse yasallık değil meşruluk zemininde ele alınacaktır.⁸⁴

Sivil itaatsizlikte an azından bir adet yasaklayıcı hukuk kuralına muhalefet söz konusudur. Fakat burada çığnen hukuk kuralı ile protesto amacının birebir örtüşmesi zorunlu değildir. Yapılan bu ihlallerin: Gandhi’nin Britanya Tuz Yasasını ihlal için taraftarlarınca defalarca tuz toplama eylemi, Sokrates’in araştırma yapmama yasağına uymaması, Thoreau’nun vergi vermeyi reddetmesi, Danimarkalıların işgalci Almanların ayrımcı kıyafet yasasını bertaraf etmek için sırtlarına yıldız yerleştirmesi şeklinde doğrudan olabileceği gibi; (yasal olmayan) oturma eylemleri, gösteri yürüyüşleri, boykotlar, atom santrallerinin işgali tarzında dolaylı olması da mümkündür.⁸⁵

Yukarıdaki eylemlerin sivil itaatsizlik tarzında yapılabilmesi sadece hukuk devletinde mümkündür. Ancak anayasayı tanıyan az ya da çok adil bir demokratik devlette birey kuralları çığnerken, sadece söz konusu çağrının sınırları içerisinde kalabilir.⁸⁶

⁸² Arendt, **a.g.e.**, s. 95.

⁸³ Nişancı, **a.g.e.**, s.214.

⁸⁴ **A.e.**, s. 215-216.

⁸⁵ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 111.

⁸⁶ Jürgen Habermas, **Sivil İtaatsizlik**: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı, Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı, Çev. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, Afa Yayınları, 1995, s. 37.

2. Alenilik/kamuya açıklık

Sivil itaatsizliğin bir unsuru olarak en tartışmalı konudur.⁸⁷ Sivil itaatsizlik bir çağrı niteliği taşıdığına göre bu işlevi taşımayan eylemler sivil itaatsizlik niteliği taşımazlar.⁸⁸

Önceden duyurmanın eylemin başarısını imkânsız kıldığı durumlarda⁸⁹ geçici olarak bir gizlilik söz konusu olsa bile eylem sonuca ulaştıktan sonra bunu kamuoyuna duyurmadıktan sonra sivil itaatsizliğin nihai hedefine ulaşılmamış olacaktır. Kamuoyunun gözü önünde gerçekleşen yasanın açık ihlali ile adi suçu ayıran⁹⁰, haksızlık düşüncesinin yayılması yönündeki çağrı özelliği⁹¹ ve sonuca katlanma nitelikleri burada ortaya çıkmamaktadır.

Alenilik bünyesinde hesaplanabilir olmayı da barındırır. Eylemin seyri ve sonuçları önceden belirtilene uygun olmalıdır. Ancak bu sayede eylemin terörize edilmesi engellenebilir.⁹²

3. Şiddetin reddedilmesi

Grotius gibi bazı düşünürler bir başkasının hakkını çiğnemediği sürece şiddetin meşru olduğunu; başlı başına haksızlığın kaynağı olmadığını savunmuşlardır.⁹³

Özellikle Gandhi'nin uyguladığı başarılı örnekten sonra artık "şiddetsizlik" sivil itaatsizliğin en temel unsurlarından bir olarak görülmektedir. Hukuk devletini şiddetle yadsıyan her hareket kendisini meşruluk çizgisinin dışında bulacaktır. Hukuk devletindeki bir eylemin sivil itaatsizlik olarak nitelendirilebilmesi öncelikle onun şiddet içermemesine bağlıdır. Aksi bir eylem

⁸⁷ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 116.

⁸⁸ **A.e.**

⁸⁹ Örneğin kaçan bir köleyi veya sığınmacıyı saklamak gibi.

⁹⁰ Arendt, **a.g.e.**, s. 96.

⁹¹ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 117.

⁹² Nişancı, **a.g.e.**, s. 217.

⁹³ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 112.

hükümet darbesi, isyan vb. bir isim alabilir ancak "sivil itaatsizlik" olarak adlandırılmaz.⁹⁴

Şiddetsizlik sivil itaatsizliğin meşruiyet temelini en önemli dayanağıdır. Thoreau bir kenara bırakılırsa bu konuda ünlü sivil itaatsizlerin hemen hepsi şiddetsizliği daima öne çıkarmış ve taraftarlarını bu konuda sürekli uyarma ihtiyacı hissetmiştir.

Gandhi "Satyagraha" teorisini şiddetsizlik üzerine bina ederken bunun gücün de bir göstergesi olduğuna inanıyordu: "... (Satyagraha'nın) en ilkel biçimi bile şiddetten ve fiziki güçten kesin olarak ayrılır. Gerçekten, şiddeti, tamamiyle şiddetten kaçınan kişiler tarafından ancak ulaşılabilen büyük manevi güç reddeder(...) Sadece zayıfların, şiddete şiddetle karşılık veremedikleri sürece kullanabilecekleri güç olduğunu söylemek tamamen yanlıştır(...) Kendini zayıf hissedenlerin bu güce başvurmaları imkansızdır."⁹⁵

Şiddetsizlik derken eylemin tamamen huzur içinde bir ortamda gerçekleşmesi beklenmemelidir. Bu realiteye dikkat çeken ünlü sivil itaatsizlerden Martin Luther King: "Gerginlik yaratmanın şiddetsiz direniş eylemleri yürütenlerin görevlerinin bir parçası olduğunu" belirtir kararlı bir biçimde şiddete ve yıkıcı gerginliğe karşı olduğunu vurgulamasına karşın "gelişme için elzem olan yapıcı, şiddete dayalı olmayan" gerginliğe ihtiyaç olduğunu ortaya koyar.⁹⁶

4. Sistemin geneline değil tekil haksızlığa karşı olma

Sivil itaatsiz mevcut düzenin meşruluğunu tanımaktadır. Sivil itaatsizliğin ancak demokratik hukuk devleti koşullarında var olabileceği göz önüne alındığında bu kavram bize demokrasilerde de meşru olmayan yasaların olduğunu gösterir.⁹⁷ Zaten sivil itaatsiz de devletin bu meşru kabul etmediği

⁹⁴ A.e., s. 113

⁹⁵ Thoreau, Gandhi, a.g.e., s. 99-100.

⁹⁶ King, s. 193.

⁹⁷ Habermas, a.g.e., s. 42.

normu anayasal düzenin temel ilkelerine ve toplumsal sözleşmeye aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz etmektedir.⁹⁸

Bu husus sivil itaatsizi anarşistten ayıran temel farktır. Sivil itaatsizlik eylemleri de belirli bir haksızlığın ortadan kaldırılmasına yönelik olduğu için bu durumun giderilmesiyle kendiliğinden ortadan kalkar. Fakat günümüzde, bu tür eylemler daha çok belirli bir görüş etrafında toplanmış sivil inisiyatif gruplarınca gerçekleştirilir. Bu durum eylemin niteliğini değiştirmez. Bununla birlikte siyasi parti kanalı ile yapılan eylemler sivil itaatsizlik olarak görülmemektedir.⁹⁹

5. Siyasal ve hukuksal sorumluluğun üstlenilmesi

Bu konunun açıklanmasını daha çarpıcı olacağı düşüncesi ile doğrudan sivil itaatsizlerin kendi ifadelerine bırakıyoruz:

“Ben ırkçılığın öfkeli bir savunucusu gibi, yasaların çiğnenmesi ya da kanuna karşı hile yapılması için uğraşmıyorum. Böyle bir şey kaçınılmaz olarak anarşiye yol açar. Adil olmayan bir yasayı ihlal etmek isteyen kişi bunu açık bir biçimde, sevgiyle (...) ve böyle bir ihlalin getireceği cezayı üstlenmeye hazır olarak yapmalıdır. Ben, vicdani muhasebe sonucu haksız gördüğü bir yasayı ihlal eden ve yurttaşlarının vicdanını sarsmak ve söz konusu yasanın haksız olduğu konusunda gözlerini açmak amacıyla, cezayı kabullenerek hapse giren kişinin yasaya en büyük saygıyı gösterdiğini iddia ediyorum.”¹⁰⁰

“(P)olitik sahada, kamu yararı için yapılan mücadele çoğu zaman, adil olmayan kanunlar şeklindeki hatalara muhalefeti içerir. Eğer kanun yapıcıya dilekçe ve benzeri yollarla hakikati gösteremezseniz ve hataya da teslim olmak istemiyorsanız o zaman size sadece tek bir yol kalıyor, o da fiziki güçle zorlayarak size teslim olmasını sağlamak ya da kendi şahsınıza acı verecek kanuna direnme cezasını davet etmek. (...) Sıradan bir kanun muhalifi kanunu gizli ihlal eder ve cezadan kaçmak ister fakat sivil direnişçi öyle değil. O ait olduğu devletin kanunlarına, müeyyidelerin korkusundan değil onları toplumun yararına uygun gördüğü için itaat eder. Fakat çok ender olarak bazı kanunların adil olmadığını düşündüğünde onlara itaat etmek onursuzluk olur. Bu durumda o, açık ve sivil olarak onları ihlal eder ve bu ihlali neticesinde verilen cezaya sessizce katlanır.”¹⁰¹

⁹⁸ Nişancı, **a.g.e.**, s. 225.

⁹⁹ Nişancı, **a.g.e.**, s. 226.

¹⁰⁰ King, **a.g.e.**, s. 197-198.

¹⁰¹ Thoreau, Gandhi, **a.g.e.**, s.76.

“Bir insanı haksız yere içeri tıkan bir yönetimde, onurlu her insanın olması gereken yer cezaevidir.”¹⁰²

6. Ahlaki motivasyonla işlenmiş siyasal bir eylem olma

Kişisel çıkar arayışının ötesinde kamusal yarar ve hedefe yönelik bir eylem olan sivil itaatsizlik bu yönüyle siyasi bir nitelik taşır. İçinde gerçekleştiği toplumun değer yargılarına dayanarak, haksız bulunan bir yasaya karşı, kamu vicdanına ve siyasi karar organlarına çağrıda bulunması ise onun ahlaki boyutunu gösterir.¹⁰³

İtaatsizliğin ahlaki boyutunu gösterme açısından Martin Luther King'in sözleri hareketinin temel dayanağını göstermesi açısından önemlidir: *“Biz insanları hararetle Yüksek Mahkeme'nin 1954 yılındaki kararlara uymaya ve devlet okullarında ırk ayrımcılığını kaldırmaya çağırırken, sizlerin bizi bilinçli yasa ihlalcisi olarak görmeniz oldukça garip bir durumdur. Belki, 'bazı yasaları ihlal ederken, diğerlerine uymayı nasıl haklı göstereceksiniz?' sorusu sorulacaktır. Sorunun cevabı basittir: İki türlü yasa vardır: Adil yasalar ve adil olmayan yasalar. Ben Aziz Augustin gibi, 'Adaletsiz yasaların yasa olmadığını' söylüyorum.”¹⁰⁴*

John Rawls'ın “Adalet kuramı” isimli eserinde sivil itaatsizliğin “ağır haksız olaylar” a karşı yapıyor olma koşuluna itiraz eden Habermas, gayri meşruluğun ölçütünü “herkes için anlaşılabilir ahlaksal ilkeler” de arar.¹⁰⁵

Konuyu örnek sivil itaatsizlik olaylarını dikkate alarak değerlendiren Ökçesiz de Rawls gibi “ağır haksızlık” ögesinin vicdanilik koşulu içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini; zaten yasaya aykırı ve yaptırıma tabi olan bu eylemleri bu kadar geniş algılamanın onları sosyal işlevlerine yabancılaştırabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁶

¹⁰² Thoreau, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁰³ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 118.

¹⁰⁴ King, **a.g.e.**, s. 196.

¹⁰⁵ Habermas, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁰⁶ Ökçesiz, **a.g.e.**, s. 120.

III. Sivil İtaatsizliğin Meşruiyeti

Sivil itaatsizlik geniş anlamıyla bir “hukuka aykırılık” değil ideal hukuk adına tekil hukukun ihlalidir. Kendi özgürlüğünü yaratan koşullarda gerçekleşen illegal bir harekettir.¹⁰⁷ Burada tartışma hukuki meşruluk ve ahlaki meşruluk kavramları içinde tartışılmaktadır. Olaya sadece “yasa=hukuk” bağlamında bakılırsa “*yasaya uygun bir yasaya aykırılık*”tan bahsetmek hukukla bağdaşamayacak bir çelişki olacaktır.¹⁰⁸

Bir hukuk normunun pozitif hukuk düzenince tanınmış olması (yasallık) meşruluğun yalnızca çürütülebilir bir karinesi olabilir.¹⁰⁹ Meşruluk pozitif hukuku aşan bir sorundur.¹¹⁰ Bu yönüyle insan hakları yürürlükteki hukuktan bağımsızdır. Pozitif hukuk tarafından korumaya alınmamış hatta yasaklanmış olması durumu dahi insan hakları iddiasının bir “hak” olarak ileri sürülmesine engel olamaz. Çünkü bu haklar kişilere devlet tarafından verilmiş değil insan olmanın bir sonucu olarak kazanılmışlardır.¹¹¹

Zulüme karşı bireysel bir hak olarak direnme hakkının pozitif hukuktaki ilk kabulü 4 Temmuz 1776 tarihli Amerika Bağımsızlık Bildirgesinde karşımıza çıkar. Fransız İhtilali bunu daha geniş bir şekilde metinlere yansıtır. Öyle ki bu metinlerde direniş hakkının “tabii ve zamanaşımına uğramaz”¹¹² “diğer insan haklarının bir sonucu, hakların en kutsalı ve ödevlerin en gereklisi”¹¹³ olarak ifade ediliyordu. İhtilal sonrası bazı anayasalar direnme hakkına değinse bile bu net ifadelerle hiçbir hukuk normunda yer verilmez. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin hazırlanışı esnasında bu yönde yapılan bir teklif de reddedilir. Bununla beraber bildirgenin başlangıç kısmına: “*İnsanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için...*” ifadesi yerleştirilir. Bu şekilde doğrudan olmasa da direniş hakkına İnsan Hakları Evrensel

¹⁰⁷ A.e., s. 110.

¹⁰⁸ A.e., s. 111.

¹⁰⁹ Selçuk, a.g.e., s. 27.

¹¹⁰ Nişancı, a.g.e., s. 248.

¹¹¹ Uygun, a.g.e., s. 15.

¹¹² 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi, m. 2. Bkz. Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 307.

¹¹³ 1793 Haklar Bildirisi, m. 33,35. Bkz. A.e.

Bildirgesinde yer verilmiştir.¹¹⁴ Benzer bir duruma Türk hukuk sistemi içerisinde 1961 Anayasasında rastlanır.¹¹⁵ Burada da açıkça direnme hakkı düzenlenmemekle beraber, İhtilalin bu hakka dayanılarak yapıldığı belirtilmiştir.

Nazi dönemin acı tecrübelerinin hemen ardından hazırlanan 1949 Bonn Anayasası dahi temel hak ve özgürlüklere getirilen kısıtlamaların “anayasa düzeni”ni değil “hür ve demokratik temel düzen”i korumak amacıyla getirildiğini vurgulama ihtiyacı duymuştur.¹¹⁶ Eğer bir düşünce ayrılıkları yasaklarla önlenme yolu seçiliyorsa orada demokrasi çok zayıf demektir.¹¹⁷ Demokratik bir rejimde yıkıcı olduğu kabul edilen unsurlarla düşünsel mücadele yolu en sağlıklı yoldur. Bu sayede demokratik rejim kendini sorgulama imkanı bulacak aksak yönlerini giderebilecektir. Baskıcı bir tavır demokrasinin sağlıklı gelişimine de engel olur.¹¹⁸

Hukuka bağlı devletin yasama organının kaynağı da hukuka uygun olmalıdır.¹¹⁹ Aynı şekilde yasanın hukuka uygun olması için de yasa koyucunun toplumsal gerçekleri gözetmesi, hukukun etik boyutuna, yani herkesin vicdanında hissettiği adalet duygusuna uyması zorunludur.¹²⁰ Aksi halde “ideal demokrasi”den uzaklaşma oranında “teorik olarak” direnişin meşru kabul edilmesi kolaylaşır.¹²¹

Sokrates’in norma olan itaatsizliğine karşın devletle arasındaki yurttaşlık sözleşmesine bağlılıktan hareketle cezayı adil olarak kabul etmesi “*meşruluk iddialarının karşılıklı reddi yerine sivil itaatsizliğin birlikte meşruluğu(nun) ileri sürülme(sidir.)*”¹²²

¹¹⁴ A.e., s. 308.

¹¹⁵ 1961 Anayasasının başlangıcına “...meşruluğunu kaybetmiş iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti...” denilmesi direnme hakkı meşruiyetine dolaylı bir temas olarak kabul edilebilir. Bkz. A.e. s. 310.

¹¹⁶ Hakyemez, a.g.e., s. 261.

¹¹⁷ Selçuk, a.g.e., s. 20.

¹¹⁸ Hakyemez, a.g.e., s. 259.

¹¹⁹ Selçuk, a.g.e., s. 27.

¹²⁰ A.e., s. 24.

¹²¹ Saner, a.g.e., s. 174. Yazar bununla beraber, “pratikte” meşru görülme imkanının azalacağını belirtilirken, “teorik meşruiyet”in “pratik meşruiyet”e olan ters orantısına dikkat çekmektedir.

¹²² Ökçesiz, a.g.e., s. 29.

Demokratik bir hukuk devletinde sivil itaatsizlik niçin haklı olmalıdır?
Sorusunu Habermas şu şekilde yanıtlıyor:

“Burada söz konusu olan sorun, modern anayasal devletin ahlaksal bir meşrulaştırmaya hem gereksinim duyduğundan hem de böyle bir meşrulaştırmaya yetenekli bulunduğundan hareket etmekle ortaya çıkabilir. Hukuk devletinin olağanüstü derecede bir meşruluk talebinden yola çıkıyorum: yurttaşlarından hukuk düzenini, ceza korkusuyla değil, aksine özgür istençleriyle tanımalarını istemektedir. Yasaya bağlılık; her hukuk düzeninin ileri sürdüğü normatif adalet talebinin akla uygun olan ve bu nedenle de serbestçe gerçekleşen bir tanınmasından doğmalıdır. Bu tanınma genellikle, herhangi bir yasanın anayasaya uygun organlarınca tartışılmış, kararlaştırılmış ve yürürlük kazandırılmış olmasına dayanmaktadır. Böylelikle yasa pozitif bir geçerlik kazanmakta ve hangi davranışın kendi geçerlik alanında yasal sayıldığını saptamaktadır. Buna süreçsel meşruluk diyoruz. Bu elbette, meşrulaştırılan sürecin kendisinin, anayasal organların kurala uygun işleyişlerinin ve nihayet hukuk düzeninin genel olarak niçin meşru oldukları sorusuna bir yanıt verememektedir. Pozitif geçerli normların yasal yollarla oluştuğu yollaması burada pek fazla yardımcı olmamaktadır. Anayasa, geçerlikleri pozitif hukukun kendileriyle uyuşup uyuşmadığına bağlı olmayan ilkelerle meşrulaştırılmalıdır. Bu nedenle modern anayasal devlet yurttaşlarından yasaya itaati ancak, kendileriyle yasal olanın meşruluğunun gösterilebildiği – ve gerektiğinde de gayrimeşru olarak bir kenara itebildiği, tanınmaya değer ilkelere dayandığı ölçüde bekleyebilir.”

*“(…) (T)emel haklar, kanun yolları güvencesi, halk egemenliği, yasa karşısında eşitlik, sosyal devlet ilkesi gibi temel normlar nasıl meşrulaştırılabilir? (...) Bütün bunlar yalnızca, genelleştirilebilir bir yararı dile getire ve bu nedenle bütün ilgililerin iyi düşünülmüş bir onayını elde edebilen normların meşru olabileceği görüşünü izlemektedir. Bu onaya da makul bir istenç oluşturma sürecine bağlanmaktadır; bu nedenle bu temellendirme tarzı, tarih boyunca yerleşik maddi bir değerler düzenine bugün revaçta olan rücu dışlamaktadır. Bu ahlak kuramlarına karşı nasıl bir tutum takınılırsa takınılısın, **bir demokratik hukuk devleti, meşruluğunu yalnız bir yasallığa dayandırmadığı için, yurttaşlarından koşulsuz bir itaat değil, aksine yalnızca nitelikli bir itaat isteyebilir.**”¹²³*

Sivil itaatsizliği Amerikan yasalarının ruhuna uygun bulan Arendt, yine de bunun hukuk sistemi içerirse yerleştirme ve yasal düzeyde haklı gösterme

¹²³ Habermas, a.g.e., s. 38-40.

çabalarında karşılaşılan güçlülere dikkat çekerken bu güçlüklerin Amerikan hukuk sisteminin ruhundan değil “hukukun doğasından” kaynaklandığı belirtiyor. Çünkü “yasa, ihlali yasal olarak haklı gösteremez.”¹²⁴ Esasen bu durum sivil itaatsizliğin yukarıda belirttiğimiz “yasaya aykırılık” unsuruna aykırı olacaktır. Aynı zamanda hukuki meşruluk sivil itaatsizliğin samimiyetini dolayısıyla “ahlaki motivasyon”un varlığını ve “sonuçlara katlanma” durumunu ortadan kaldıracaktır. Diğer bir ifade ile teorik olarak da sivil itaatsizliğin hukuki temele kavuşturulması mümkün görülmemektedir. Bütün riskleri ortadan kalkan protestonun ahlaksal temeline duyulan kuşku onun “çağrı etkisi”ni azaltacaktır.¹²⁵

Sonuç Olarak

Sivil itaatsizlik şiddeti reddetmekle birlikte ilk bakışta görülenin aksine aktif direnişten daha sarp bir yoldur. Burada güçlü bir liderlik, büyük bir fedakarlık, disiplin, moral¹²⁶ ve hepsinden öte (inciye gebe) mercan sabrı gerekir. Oysa öç alma duyguları şişirilmiş, kısa süreli motivelerle fedakarlığa (avamca tabirle, cengaverliğe) yönlendirilmiş insanları bulmak her zaman daha kolay olmuştur. Esasen günümüzdeki teknik donanımları göz önüne alındığında da aktif bir direnişin silahlı kuvvetlere rağmen sonuca ulaşması mümkün görülmemektedir¹²⁷ ve bu hareket terör eylemi niteliğini taşımaktan ileri gidemeyecektir.

Ağır haksızlıklar, özellikle insan hakları ihlalleri karşısında yasal bütün yolların tükendiği noktada anayasal düzeni tehdit etmeyecek tarda yapılan bu eylemlerin meşruluğunu kabul etmek gerekmektedir. Burada önemli olan nokta meşruluğunun pozitif hukuk çerçevesinde değil, doğal hukuk ve ahlaksal temele dayandırılmasıdır.

¹²⁴ Arendt, **a.g.e.**, s. 115.

¹²⁵ Nişancı, **a.g.e.**, s.216.

¹²⁶ **A.e.**, s. 314.

¹²⁷ **A.e.**, s. 315.

Bu kapsamda değerlendirilecek bir sivil itaatsizlik, yasal olmasa da, demokratik bir muhalefet niteliği taşıyacak, hukuk normlarının kamuoyu baskısı karşısında hakkaniyete uyarlı hale getirilmesine katkıda bulunacaktır. En azından, halk vicdanında uyardığı duygular, yönetenlerin dikta eğilimlerini törpüleyecek, haksızlığa direnmeyi bilen sağlıklı toplumların yetişmesine katkı sağlayacaktır.

Yapılan araştırma, sivil itaatsizliğin en önemli yönlerinden birisinin duygusal ve inançsal boyutu olduğunu ortaya koymuştur. Ahlaki motivasyon ve insan onurunu koruma güdüsü, bu kavramın hukuki meşruiyetinin temel kriterleridir. Önemli insan haklarının da temeli olan “insan onuru”nu korurken ortaya konan mücadelenin, masum üçüncü kişilere zarar vermeksizin ve bu nedenle de sistemin tamamına değil haksız kabul edilen kısmına karşı yürütülmesidir.

Bu bağlamda son dönemlerde bir etnik siyaset yürüten bir siyasal partinin sivil itaatsizlik adı altında eylemler düzenlediği görülmektedir. Bu eylemler arasında çocukları okula göndermeme, askere gitmeme, oturma eylemlerinde bulunma vb şiddet içermeyen unsurlar sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilir. Ancak bu kapsamda yürütölen eylemlerin büyük bölümün şiddet içerdiği görülmektedir. Atılan taş ve molotofları, silah tehdidi altında dükkan kapatmaları sivil itaatsizlik olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

AKAD, Mehmet, Abdullah Dinçkol: **1982 Anayasası: Madde Gerekçeleri ve Maddelerle İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1998.

ARENDR, Hannah: “Sivil İtaatsizlik”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik** içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.

- ARMAĞAN, Servet: **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, 4. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001.
- AVCIOĞLU, Doğan: **Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, C. II, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1995.
- DONNELLY, Jack: **Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları**, Çev. Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Ankara, Yetkin Yayınları, 1995.
- GALTUNG, Johan: "Gandhi ve Alternatif Hareket Teoride Satyagraha-Normlar", **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik** içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- GÜRİZ, Adnan: **Hukuk Felsefesi**, 4. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1996.
- HABERMAS, Jürgen: **Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı, Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı**, Çev. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, Afa Yayınları, 1995.
- HAKYEMEZ, Yusuf Zeki: **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2000.
- KAPANİ, Münci: **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991.
- KAPANİ, Münci: **Kamu Hürriyetleri**, 7. bs., Ankara, Yetkin Yayınları, 1993.
- KİNG, Martin Luther: "Birmingham Cezaevi'nden Mektup", **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik** içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- LİPSON, Leslie: **Politika Biliminin Temel Sorunları**, Çev. Tuncer Karamustafaoğlu, Ankara, AÜHF Yayınları, 1973.
- MORE, Thomas: **Utopia**, Çev. Vedat Günyol, Sabahattin Eyuboğlu, Mina Urgan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- NİŞANCI, Şükrü: **Sivil İtaatsizlik**, İstanbul, Okumuş Adam Yayıncılık, 2003.
- ÖKÇESİZ, Hayrettin: **Sivil İtaatsizlik**, 3. bs., İstanbul, Eko Kitaplığı, 2001.

- SANER, Hans: “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik** içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- SELÇUK, Sami: **Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1998.
- THOREAU, Henry David: “**Devlete Karşı Sivil İtaatsizlik Görevi Üzerine**”, Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik içinde, Çev. Yakup Coşar, 2. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Thoreau, Henry David, Mohandas K. Gandhi: **Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş**, 2. bs., çev. Hakan Arslan, Fatma Ünsal, İstanbul, Vadi Yayınları, 1999.
- UÇAR, Şahin: “Henry D. Thoreau’nun Sivil İtaatsizlik Görüşü ve Otoriteye Karşı Çıkış Biçimi”, **Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş** içinde, 2. bs., Ankara, Vadi Yayınları, 1999.
- UYANIK, Mevlüt: **İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2001.
- UYGUN, Oktay: “İnsan Hakları Kuramı”, **İnsan Hakları** içinde, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.